

Beata Siwek

Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II (Polska)
The John Paul II Catholic University of Lublin (Poland)

e-mail: beata.siwek@kul.pl

<https://orcid.org/0000-0002-0742-3431>

Na styku historii i legendy. Czarna księżna Wolhi Ipatawej

At the interface between history and legend. „The Black Duchess” by Wolha Ipatava

На скрыжаванні гісторыі і легенды. „Чорная княгіня” Вольгі Іпатавай

Abstract

This article is devoted to the short story *The Black Duchess* by Belarusian novelist Wolha Ipatava. It attempts to define how Ipatava processes historical subjects and motifs, and what the relations are between history in its broadest sense and the legendary events that constitute the plot (especially the sequence of events and the concept of characters). The detailed analysis concentrates on the strategies employed by the writer in the reconstruction of the past, and on the poetics and aesthetics of the work. The study of the text allows for the statement that Ipatava brings focus to the individual fates of the characters; the descriptions, events and dialogues of the protagonists, more or less connected with history, are provided from their perspective. The use of names of actual, real people adds to the historical nature of the work, as it legitimizes the dilemmas experienced or the issues discussed therein as historical, but they also complement the second, perhaps more important, legendary perspective of events. Attention is also drawn to the narrative strategies used by the Belarusian writer, particularly to the use of different time planes, which allows her to depict history as a sequence of events that set out the course of individual fates and determine the future of individuals and the nation alike.

Keywords: Ipatava, history, legend, reconstruction, nation

Abstrakt

Artykuł poświęcono opowieści *Czarna księżna* białoruskiej powieściopisarki Wolhi Ipatawej. Jego celem jest próba odpowiedzi na pytanie, w jaki sposób autorka przetwarza historyczne wątki i motywy oraz jakie są relacje między szeroko rozumianą historią a wydarzeniami

legendarnymi, składającymi się na fabułę utworu (w szczególności na płaszczyznę zdarzeń i koncepcję postaci). Szczegółowej analizie poddano użyte przez białoruską powieściopisarkę strategie rekonstruowania przeszłości, a także poetykę i estetykę utworu. Przeprowadzona analiza tekstu pozwala na stwierdzenie, że Ipatawa koncentruje uwagę na indywidualnych losach postaci; to w ich perspektywie umieszczone zostały opisy, zdarzenia i dialogi, mniej lub bardziej, związane z historią. Nazwiska osób realnie istniejących w przeszłości potwierdzają co prawda ich historyczność, legitymizując przeżywane przez nich dylematy czy rozważane problemy jako historyczne, ale nadbudowują jednocześnie drugą – być może ważniejszą – legendarną perspektywę zdarzeń. Uwaga została także zwrócona na stosowane przez białoruską pisarkę strategie narracyjne, a w szczególności na wykorzystanie różnych płaszczyzn czasowych, które umożliwiają ukazanie historii jako ciągu zdarzeń wyznaczających jednostkowe losy i determinujących przyszłość człowieka oraz narodu.

Słowa kluczowe: Ipatawa, historia, legenda, rekonstrukcja, naród

Анотацыя

Артыкул прысвечаны аповесці *Чорная княгіня* беларускай пісьменніцы Вольгі Іпатавай. Яго мэтай з’яўляецца адказ на пытанне, як апрацоўвае Іпатава гістарычныя тэмы і матывы, а таксама, як прадстаўляецца сувязь паміж гісторыяй і легендарнымі падзеямі, якія складаюцца на сюжэт яе твора (у прыватнасці перспектыва здарэнняў і канцэпцыя персанажаў). Прадметам дэталёвага аналізу з’яўляюцца выкарыстаныя Іпатавай мастацкія стратэгіі рэканструкцыі мінулага, а таксама пэўныя і эстэтыка яе твора. Аналіз тэксту прыводзіць да высновы, што Іпатава засяроджвае сваю ўвагу на індывідуальных лёсах персанажаў, з іх перспектывы падае апісанні, падзеі і дыялогі, у большай ці меншай ступені звязаныя з гісторыяй. Імёны рэальных асобаў, звязаных з гісторыяй пацвярджаюць іх гістарычнасць, легітымизуючы перажыванні імі дyleмы і праблемы як гістарычныя, але ствараюць адначасова іншую, магчыма, больш важную, легендарную перспектыву падзеяў. Увага таксама звернута на выкарыстаныя пісьменніцай нарматыўныя стратэгіі, спосаб спалучэння розных часавых перспектыв. Эта дазваляе паказаць гісторыю як паслядоўнасць падзей, якія вызначаюць індывідуальны лёс і паўплываюць на будучыню чалавека і нацыі.

Ключавыя словы: Іпатава, гісторыя, легенда, рэканструкцыя, нацыя

Ważnym nurtem współczesnej literatury białoruskiej jest proza historyczna, reprezentowana przez teksty: Leanida Dajnieki – *Żelazne żołędzie* (*Жалезныя жалуды*), *Moja czterdziesta wiosna* (*Мая вясна саракавая*), *Miecz księcia Wiaczki* (*Меч князя Вячкі*), *Nazwij syna Konstanty* (*Назаві сына Канстанцінам*); Uładzimira Arloua – *Kochanek jej wysokości* (*Каханак яе вялікасці*), *Czas dżuty* (*Час чумы*), *Sny imperatora* (*Сны імператара*); Kastusia Tarasaua – *Pogoń na Grunwald* (*Пагоня на Грунвальд*), *Skarb nieświeskiego zamku* (*Скарб Нясвіжскага замка*), *Trzy życia księżnej Rognedy* (*Тры жыцці княгіні Рагнеды*);

Witauta Czaropkę – *Zwycięstwo cienia* (*Перамога ценю*), *Świątynia bez Boga* (*Храм без бога*); Mikołaj Hajduka – *Styra* (*Трызна*); Uładzimira Słuczanki (wł. Uładzimir Sznek) – *Szkielec* (*Драбы*), *Przez ogień* (*Праз агонь*) i Wolhi Ipatawej – *Dzida Olgierda* (*Альгердава дзіда*), *Złota kapłanka Aświnów* (*Залатая жрыца Ашвінаў*), *Ogień w żyłach krzemienia* (*Агонь у жылах крэменю*).

W zasadzie w większości współczesnych tekstów tworzonych na materiale historycznym można dostrzec nawiązania, wyrażone wprost bądź w sposób pośredni, do artystycznych osiągnięć Uładzimira Karatkiewicza, który rozwinął na białoruskim gruncie nurt pisarstwa historycznego i którego teksty – *Kłosa pod sierpem twoim* (*Каласы пад сярпом тваім*), *Czarny młyn* (*Чорны млын*), *Statek Rozpaczy* (*Ладдзя Распачы*), *Chrystus wylądował w Grodnie* (*Хрыстос прыязмліўся ў Гародні*) – stanowią dla wielu współczesnych białoruskich autorów podstawowe źródło inspiracji i odniesień.

O roli i znaczeniu jego pisarstwa historycznego wypowiedział się m.in. Adam Maldzis w monografii *Życie i wywyższenie Uładzimira Karatkiewicza* (*Жыццё і ўзнясенне Уладзіміра Каратакевіча*) (2010, s. 49):

Раман *Каласы пад сярпом тваім*, вяршынная (побач з раманам *Хрыстос прыязмліўся ў Гародні*) дасягненне ў прозе Уладзіміра Караткевіча, этапны твор для развіцця беларускай літаратуры ўвогуле, быў з энтузіязмам успрыняты моладдзю, узяў папулярнасць аўтара ў самых розных асяродках – нават там, дзе па-беларуску не чыталі.

Zaproponowany przez Karatkiewicza nowy sposób powieściowego pisania historii, oparty na podejściu realistycznym, gruntownej analizie materiału faktograficznego, szerokim wykorzystaniu dokumentów (latopisów, kronik), ustnej twórczości literackiej i dążeniu do ukazania związku między przeszłością a teraźniejszością, bardzo szybko znalazł kontynuatorów i naśladowców (Rusiecki, 2000, s. 56–57).

W dorobku artystycznym kontynuatorów lub osób inspirujących się spuścizną powieściopisarską i dramaturgiczną białoruskiego pisarza odnajdujemy różnorodne formy gatunkowe: klasyczne powieści, powieści-apokryfy, opowiadania, opowiadania-legendy, eseje. Pisarstwo to cechuje także wielość podejmowanych tematów, realizowanych strategii oraz technik artystycznych, co pozwala postrzegać białoruską prozę historyczną jako interesujący i wciąż mało spenetrowany obszar badawczy, kryjący wiele tajemnic i nieodczytanych znaczeń. Wolha Szynkarenka, autorka monografii *Droga nieustannych poszukiwań. Problemy poetyki współczesnej białoruskiej prozy historycznej* (*Нястомных пошукаў дарога. Праблемы паэтыкі сучаснай беларускай гістарычнай прозы*), pisze na ten temat:

Ідучы пуцявінамі новых жанравых адкрыццяў, паглыбленага псіхалагізму, стварэння адметнага нацыянальнага генатыпу, плённа выкарыстоўваючы разнастайныя прыёмы сюжэтна-кампазіцыйнай арганізацыі і стылёва-моўнага ўвасаблення задум, сучасныя

творцы грунтоўна пераасэнсоўваюць эпічнае поле мінуўшчыны, пераканаўча і ўзрушана перадаюць пакутлівы лёс беларускага народа як узвышаную трагічную філасофскую драму ва ўсёй цэласнасці і складанасці вобраза свету і чалавека ў ім (2002, s. 202).

Tak zarysowana przez badaczkę rola prozy historycznej sprowadza się bynajmniej nie tylko do przybliżania dziejów minionych epok, ale również do ich interpretowania zgodnie z zamysłem artystycznym twórcy.

Warto na samym wstępie podkreślić, że zagadnienie obecności historii w tekście literackim ma już bogatą bibliografię przedmiotu. Wiele interesujących spostrzeżeń w tym zakresie poczynił Paul Ricoeur, który przyjął za narratystami, że historia jako badanie przeszłości to przede wszystkim budowanie pewnej opowieści o przeszłości. Każda kryje w sobie określoną interpretację dziejów – pozytywistyczne rozumienie historii jako kumulacji faktów historycznych oraz ich wolnego od uprzednich sądów opisu zostają uznane za utopię. Zarazem jednak autor *Egzystencji i hermeneutyki* nie chce zrezygnować z przekonania, że ta „wysoko zorganizowana opowieść” odsyła nas do prawdy o przeszłości. W opinii Ricoeura narracja historyczna stanowi „mediację (zapośredniczenie), między pierwotnie odseparowanymi w czasie teraźniejszością, w której zachodzi badanie historii, i tą sferą nieobecnej już przeszłości, której to badanie dotyczy” (2007, s. 137).

Problem tekstualności historii, w tym także obecności w niej metafory jako elementu konstruującego przekaz historyczny, stał się hasłem wywoławczym „nowego historycyzmu”. Najbardziej znanym reprezentantem tego nurtu badań historiograficznych jest Hayden White. Zakłada on, że pracy historyka nie należy postrzegać jako neutralnego, obiektywnego odtwarzania przeszłości, a raczej jako działanie przypominające „akt poetycki”, w którym dochodzi do „strukturalnej prefiguracji historycznego pola badań za pomocą czterech podstawowych tropów: metonimii, metafory, synekdochy i ironii. Tym samym praca historyka staje się bardziej literaturą niż nauką” (White, 2000, s. 93–94). Refleksja nad metaforycznym charakterem historii obecna jest także w badaniach literackich, które w dużym stopniu czerpią z dokonań narratystów. Podkreśla się w nich, że najnowsza literatura przesunęła akcent z rozumienia historii na sposób jej doświadczania – racjonalny obraz przeszłości został zastąpiony przez doświadczenie jej irracjonalności.

Można śmiało powiedzieć, że językiem opisu wydarzeń i postaci historycznych stają się metafory. Polski badacz Wojciech Wrzosek pisze:

Prawda w historii jest prawdą metaforyczną. O jej akceptacji decyduje okoliczność, czy oferowany przez historyka obraz przeszłości czyni zadość obecnym w kulturze oczekiwaniom na wyobrażenie świata ludzkiego jako procesualnego i społecznego, świata historii będącej konglomeratem toczących się, niezależnych od woli jednostek, zjawisk ponadindywidualnych. [...] Prawda historyczna nie jest prawdą zdań o faktach z przeszłości, jest prawdą obrazów narracyjnych (2004, s. 27).

Bez wątplenia takie rozumienie historii towarzyszy twórczym dokonaniom białoruskiej pisarki Wolhi Ipatawej, która literackim debiutem w 1969 r. wyznaczyła ważny kierunek rozwoju współczesnej prozy białoruskiej. Zarówno zbiory poetyckie Ipatawej – *Ranek* (Раніца, 1969), *Lipcowe nawałnice* (Ліпеньскія навальніцы, 1973), *Odrosty* (Парасткі, 1976) – jak i tomy prozatorskie – *Wiatr nad urwiskiem* (Вецер над стромай, 1977), *Dwadzieścia minut z Nemezis* (Дваццаць хвілін з Немезідай, 1981), *Mielizna* (Перакат, 1984) – oraz trylogia *Dzida Olgierda* (Альгердава дзіда) – stanowią świadectwo wyraźnej tendencji do przedstawiania wypadków dziejowych, odkrywają mityczno-baśniowy wymiar narracji historycznej, upodobanie w portretowaniu interesujących postaci białoruskiej historii.

Historyczne tematy zaczerpnięte z różnych epok stanowią dla białoruskiej poezji nie tylko egzempli w dyskusjach nad kwestiami tożsamościowymi i kulturowymi, ale też materiał do ciekawych analiz osobowości złożonych, pełnowymiarowych, nierzadko naznaczonych tragizmem. Nie można zatem zgodzić się z Pawłem Uszkiewiczem, który twierdzi, że:

Унікальнась апавядальнай структуры гістарычных твораў пісьменніцы якраз у тым, што ўсіх персанажаў яна „прапускае” праз свой унутраны душэўны стан, „правсвечвае” ўсе падзеі сваім стаўленнем да рэчаіснасці, не дапускае аніякага дыялогу з чытачамі і, так бы мовіць, „аўтарытарна” не дапускае іншай факальнай перспектывы на разглядаемыя падзеі (2012, s. 161).

Ipatawa rzeczywiście kreuje postaci literackie, „przefiltrowując” je przez własny świat duchowy, emocjonalność, ale niczego nie przesądza, nie daje gotowych odpowiedzi, nie ogranicza ich własną wizją, a raczej intryguje i zachęca do dalszych poszukiwań, otwiera na odbiorcę i jego świat.

Z takim sposobem przetworzenia historii spotykamy się w opowieści Ipatawej *Czarna księżna*, opublikowanej po raz pierwszy w 1984 r. w zbiorze *Mielizna*. Podstawowym źródłem wiedzy i swoistą matrycą weryfikacji, dającego się uwzględnić w utworze materiału historycznego, są biografie: Halszki Ostrogskiej, Beaty Kościeleckiej i Ewy Kościewiczówny. Jednak potraktowano je niezwykle selektywnie. Nie tyle istotne stają się tu wypadki, zdarzenia, polityka, ile rysunek charakterów i ukazanie złożoności kobiecych losów. Sama autorka deklaruje: „І мне пра гэта якраз хацелася сказаць – паказаць нашу жанчыну ў кантэксце гістарычных падзеяў як асобу бясконца прывабную, якая спалучала жаночы, вабны, прыгожы пачатак зь сьветлым розумам, зь любоўю да радзімы” (Rakicki, 2000).

Zaskakujący i interesujący wydaje się fakt równoległego prowadzenia różnych wątków, wokół których obudowana została fabuła utworu. Jeden z nich stanowią złożone losy szlachcianki Ewy, która wiele lat spędziła na dworze książąt Ostrogskich: Elżbiety, córki Beaty Kościeleckiej (nieślubnej córki króla Zygmunta I), oraz Illi Ostrogskiego, starosty braclawskiego i winnickiego, który należał – jak powszechnie wiadomo – do jednego z najzamożniejszych rodów w Wielkim Księstwie Litewskim.

Jak konstatuje polski historyk Stanisław Niciejka, Elżbieta Ostrogska (1539–1582) była bodaj najtragiczniejszą postacią kobiecą w dziejach I Rzeczypospolitej:

Walczyli o jej rękę, więcej – zabijali się o nią synowie najbogatszych polskich rodów. Uwikłano ją w najszlachetniejszy skandal obyczajowy epoki odrodzenia. Jest w biografii Halszki z Ostroga niemal wszystko, z czego buduje się scenariusz filmowy o iście hollywoodzkim rozmachu: legenda o złej matce kochającej nieprzytomnie swą jedyną córkę, tragiczna miłość i upiorna zazdrość, więzienie w baszcie, podstęp i skrytobójstwo, uroda panny, wręcz bajeczne jej bogactwo, a w tle polityka i wielkie imperium majątkowe, które było dziełem trzech pokoleń Ostrogskich (2011, s. 16).

Już w dzieciństwie Halszka miała wielu kandydatów na męża, jednakże to nie ona zdecydowała o swoim losie. W 1553 r. Wasyl Ostrogski, opiekun Halszki, postanowił 14-letnią dziewczynę wydać za mąż za księcia Dymitra Sanguszkę, co odbyło się wbrew woli matki. Niespełna rok później, 3 lutego 1554 r., Sanguszko został pojmany, zakuty w kajdany i skazany na śmierć za lekceważenie władzy królewskiej (nie stawiał się na rozprawie sądowej zwołanej przez Zygmunta Augusta przeciwko prowadzonej przez siebie i Ostrogskiego samowoli). Po jego śmierci Halszkę przekazano krewnym, którzy przewieźli ją z Czech – dokąd wcześniej uciekła z Sanguszką – do Polski, gdzie ponownie rozpoczęły się starania o jej rękę. Król postanowił młodą wdowę wydać za mąż za swojego stronnika – Łukasza Górkę, ówczesnego wojewodę brzesko-kujawskiego, jednego z najbogatszych ludzi w państwie. Matka Elżbiety nie chciała dopuścić do tego związku, jednakże Halszkę porwano i zmuszono do ślubu. Wkrótce po zawarciu małżeństwa Górka musiał wyjechać na wojnę. Wykorzystując ten fakt, Beata Kościelecka starała się unieważnić małżeństwo i ukryła się z córką w klasztorze dominikanów we Lwowie. Pod przebraniem żebraka wkradł się do niego książę Siemion Olelkowicz, który – za zgodą matki Halszki – poślubił dziewczynę. Beata Kościelecka tym razem dopilnowała, aby małżeństwo zostało skonsumowane, a zatem zgodnie z obowiązującym prawem Górka stracił prawa do żony (Niciejka, 2011, s. 17–18).

Niestety król nie uznał tego małżeństwa, klasztor zdobyto, a Elżbietę oddano Łukaszowi Górce. Niedługo potem Olelkowicz zmarł w niewyjaśnionych okolicznościach, a Górka, odzyskawszy żonę, przewiózł ją do szamotulskiego zamku, gdzie przebywała do roku 1573, tj. do śmierci męża. W tej sytuacji Elżbietę, wówczas już trzydziestoczteroletnią kobietę, poprosił o rękę Jan Ostroróg, wielkopolski możnowładca, małżeństwo jednak nie doszło do skutku. Książę Janusz Ostrogski (syn jej stryja Wasyla) zabrał ją na Ruś w rodzinne strony, do majątku w Dubnie. Tam zmarła w grudniu 1582 r.

Jak konstatuje Tomasz Kempa w monografii *Dzieje rodu Ostrogskich* – powołując się na liczne źródła archiwalne – przeżycia, których Elżbieta Ostrogska doświadczyła w młodzieńczych latach, doprowadziły do choroby umysłowej, a przygnębienie, w jakie popadła po śmierci Górki, nie opuściło jej aż do śmierci:

Halszka resztę życia spędziła pogrążona w melancholii i oderwaniu od życia. Nadal opiekowali się nią Konstanty i Janusz Ostrogscy. W marcu 1579 roku czterdziestoletnia wówczas księżna sporządziła testament. Zapisła w nim wszystkie pozostałe jej dobra synom Konstantego Ostrogskiego. Oprócz tego przekazała fundusz na szpital i prawosławną Akademię, którą zamierzał otworzyć w Ostrogu jej stryj, oraz zapisała sioło Dorohynię monasterowi św. Spasa pod Łuckiem (2003, s. 78).

Tragiczna i pełna niezwykłych wydarzeń historia księżnej Ostrogskiej stanowiła atrakcyjny materiał dla historyków (Kempa, 2002; Zagórska, 2006), dramatopisarzy, powieściopisarzy i poetów, którzy dość swobodnie korzystali ze źródeł historycznych, często modyfikując je na potrzeby własnych fabuł¹. Postać ta weszła także do kultury popularnej jako bohaterka ludowych legend i *Czarna Księżniczka* – więziona w baszcie zamku w Szamotułach i spacerująca wokół niego w księżycowe noce, podobnie jak duch Barbary Radziwiłłówny na zamku w Nieświeżu.

Warto podkreślić, że w opowieści Ipatawej spotykamy się z nader interesującą strategią narracyjną. Kompozycyjną ramę utworu stanowią pamiętnikarskie zapiski Ewy Kościewicz. To one rozpoczynają i kończą utwór:

Старая я ўжо, сёлета пяць дзесяткаў споўнілася, і валасы мае сівыя, як шэрань, а твар зморшчаны, як праляжалы да вясны яблык. Але душа мая, хаця і змарнела ад розных нягод і выпрабаванняў, жывая, і хочацца мне запісаць усё – можа, хто прачытае і падумае: а жылі ж і да мяне людзі, і гаварылі, і спадзяваліся на лепшае, думалі пра Айчыну сваю і дбалі пра яе (Ipatawa, 2014, s. 463).

Część pamiętnikarska, o stosunkowo niewielkich rozmiarach, ustępuje miejsca opowiadaniu trzecioosobowego narratora. Informuje on o odnalezieniu przez młodego oficera piechoty – zmobilizowanego w 1915 r. w podupadłym folwarku gdzieś pod Nieświeżem – notatek należących do Kościewiczówny. Żołnierz spędził cały tydzień, oddając się lekturze starych książek i sporządzonych kobiecą ręką zapisków:

А пасля ўбычыў дробны, нервовы, жаночы почырк, прачытаў першыя радкі – і захапіўся гісторыяй чужога жыцця. Ён чытаў пры святле лямпы, думаў, курыў, не ведаючы, што праз месяц і сам назаўсёды ляжа ў цёплую зямлю. Паперы ж, высланыя ім нявесце, ледзь не трапілі ў халодную грубку ў наступную вайну, але захаваліся і трапілі ў архіў (Ipatawa, 2014, s. 468).

¹ Teksty dramatyczne: Józef Ignacy Kraszewski, *Halszka* (1838), Aleksander Narczy Przędziecki, *Halszka z Ostroga* (1840), Józef Szujski, *Halszka z Ostroga* (1858); powieści: Maria Wicherkiewiczowa, *Łódź na purpurze* (1931), Mieczysław Dereżyński, *Czarna księżniczka Halszka z Ostroga* (1931); Stanisław Helsztyński w 1931 r. wydał zbiór sonetów poświęconych księżnej i Szamotułom.

Fragment – stanowiący niespełna pół strony tekstu – przechodzi w opowiadanie narratora, który na pierwszy plan wysuwa losy Ewy, przeplatając je z perypetiami Halszki z Ostroga. Śmiało można by rzec, że matryca faktograficzna utworu Ipatowej odwołuje się do wskazania osób-uczestników akcji oraz daty i miejsca zdarzeń. Już pierwszy wers utworu: „Сёння, гэнвара дваццатага дня, року тысяча пяцьсот восемдзсят восьмага, пачала я, раба божа Ева Ваяраўна Касцэвічуўна, запіс гэты” (Ipatawa, 2014, s. 463) świadczy o dbałości białoruskiej pisarki o wierność prawdzie historycznej.

W tak obmyśloną formę opowiadania autorka wpisuje komponenty kodu historycznego, przeplatając go jednakże elementami legendy i podania. Nasyca utwór dosadną retoryką, symbolizuje niektóre treści, a narracja – budowana na konkretnym, weryfikowalnym materiale historycznym – niepostrzeżenie przechodzi w narrację legendarną, opartą na umowności, subiektywizmie spostrzeżeń, niedopowiedzeniach.

Obraz tajemniczej, intrygującej rzeczywistości, obfitującej w szereg perypetii, konstruuje zwroty odnoszące się do czasu fabularnego: „ішли гады”, „ішли тыдні, месяцы”, „дзень за днём ішли”, „ішли месяц за месяцам”, „і зноў ішли тыдні за тыднямі”, a także poetyckie opisy i opowiadania zawierające treści mistyczne:

Неабдымныя прасторы расцілаліся перад тымі, хто паднімаўся на вежу, і гасці, захопленыя, глядзелі на расквечаны луг, дзе бачны былі белыя кашулі касцоў, на агромністыя ліпы вакол замка, на рэчку, што, пяляючы між алешын, блакітна ззяла ўдалечыні (Ipatawa, 2014, s. 535–536).

Кажуць, што чуйныя душы – ці то геннай памяццю продкаў, ці натхненнем, ці таямнічай здольнасцю пераадольваць звыклыя вымярэнні – вяртаюцца ў даўніну і, паміма ўласнага, пражываюць іншае, чужое жыццё як сваё. Але, можа, тое жыццё таксама належала ім (Ipatawa, 2014, s. 468).

Nierzadko bohaterowie *Czarnej księżnej* zwracają się do miejscowych legend, co wzmacnia wyraźnie zaznaczający się w utworze żywioł ludowy. W tekst wpisana jest znana legenda o Czarnej Damie (duchu Barbary Radziwiłłówny) pojawiającej się na zamku w Nieświeżu, o której przypomina Marcin Kryński w rozmowie z Symonem Budnym – czy legenda o diabelskim kamieniu, opowiadane Ewie przez nianię Halszki (Barkułabichę).

Bajki i podania z Rusi Białej, przekazywane przez nianię, z czasem przyciągają coraz większą liczbę słuchaczy, fascynują również samą Halszkę. Dzięki zawartym w nich treściom miejscowa historia zaczyna być postrzegana nie tylko jako zbiór pewnych faktów, ale jako duchowe dzieje narodu. Narodu – dodajmy – mającego bogatą historię, tradycję, kulturę. Ciężenie dyskursu historycznego w stronę legendarnego obserwujemy przede wszystkim w sposobie kreacji postaci Halszki z Ostroga. Białoruska pisarka wprowadza do utworu nie tylko te fakty z biografii księżniczki, które są potwierdzone przez historię, ale dopełnia charakterystykę postaci szczegółowymi opisami psychologicznymi.

Śmiało można by rzec, że kobiety w opowieści Ipatawej intrygują emocjonalnością, ogromnym pragnieniem miłości, wewnętrznymi dylematami i rozterkami:

Гальшка ж, у нязменнай чорнай сукні і чорным покрыве на галаве, часта выходзіла на балюстраду вежы і гадзінамі глядзела ўдалычынь, не гаворачы ні слова (2014, s. 538).

Гальшка сядзела ў крэсле бледная, погляд яе блукаў па вярашалінах вольхаў, што абкружалі рачулку, час ад часу вяртаючыся ў пакой. Але на графа яна глядзела так, нібыта ў пакоі не было нікога, і гэта раздражняла яго яшчэ болей. Граф ведаў, што з-за пастаяннага чорнага адзення яго жонку празвалі „чорнай княгіняй”, а Шаматулы – „чорным замкам”. Вось і цяпер яна не здымае чорнай наміткі, нібы якая манашка. А недзе енчыць і піша лісты ва ўсе бакі каралеўства яе маці, скардзіцца на злую нядолю і няшчасце (2014, s. 549).

Nie brakuje w analizowanym utworze epizodów odwołujących się do ówczesnych wydarzeń politycznych, intryg na dworze królewskim, ale też informacji dotyczących kultury Wielkiego Księstwa Litewskiego. Niejako na marginesie innych opowiadań pojawiają się osobistości życia politycznego (Zygmunt Stary, Zygmunt August, królowa Bona, Mikołaj Radziwiłł Czarny), a także pisarzy i działaczy kulturalnych (Franciszek Skaryna, Symon Budny czy Maciej Kawęczyński).

Ipatawa, eksponując punktową strukturę historii, sankcjonuje wiarygodność swojego przedstawienia, a jednocześnie eliminuje z tekstu żywioł historyczności jako „stawania się”. W świecie przedstawionym utworu bohaterowie są związani ze zdarzeniem, które z perspektywy głównej postaci ma charakter faktu historycznego, ale nie tyle na zasadzie uczestnictwa, ile dzięki usytuowaniu wobec zasadniczych momentów akcji układających się w swoistą ramę. Strategia ta stanowi o potencjale interpretacyjnym tekstu i nie pozwala na jednokierunkowe odczytanie.

Historia ustępuje miejsca legendzie także w końcowym fragmencie opowiadania, który zaskakuje nastrojowością, siłą emocji: „Чорная княгіня, Гальшка, часта прыходзіць да мяне па начах. Можа, і праўда на тым свеце няма спакою яе душы?” (Ipatawa, 2014, s. 552).

Powyższe konstatacje pozwalają na stwierdzenie, że białoruska autorka dokonuje w opowieści nie tyle rekonstrukcji, ile raczej konstrukcji minionych wydarzeń. Koncentruje uwagę na indywidualnych losach postaci – to z ich perspektywy skonstruowano opisy, zdarzenia i dialogi, mniej lub bardziej związane z historią. Nazwiska realnie istniejących w przeszłości osób potwierdzają co prawda ich historyczność, legitymizując przeżywane przez nich dylematy czy rozważane problemy jako historyczne, ale nadbudowują jednocześnie drugą – być może ważniejszą – perspektywę zdarzeń.

Relacja między myślą historyka a zdarzeniami, które są jej przedmiotem (ale w utworze tylko pretekstem), bardzo komplikuje pytanie o przedstawienie historii. Trudno bowiem jednoznacznie osądzić, czego ona dotyczy. Prezentacji faktów poli-

tycznych? Nadbudowywanych nad nimi faktów mentalnych (przekonań autorki)? Determinacji jednostkowych losów przez historię? Źródeł narodowej kultury i tradycji?

W zasadzie wszystkie te elementy są tu obecne. Można jednak zaryzykować stwierdzenie, że skoro w tekście występują tak częste nawiązania do legendy, której podstawową funkcją jest wzmacnianie tradycji i nadawanie jej jeszcze większego znaczenia (Rosiek, 2002, s. 468–473), to *Czarna księżna* Ipatawej stanowi nie tylko interesującą kartę z dziejów narodu białoruskiego, nie tylko przypomina o wspólnych dziejach Polski i Białorusi, ale również zawiera wiele kulturowych kodów, które kształtują współczesną tożsamość narodu białoruskiego.

Jak słusznie zauważa Maria Janion: „Legenda umiera tylko wtedy, kiedy umiera zbiorowość lub część zbiorowości, dla której była «prawdą». Ale wówczas też jej śmierć może być jedynie pozorna – w każdej chwili bowiem ma szansę na zmartwychwstanie” (Janion, Żmigrodzka, 1978, s. 209). Tekst białoruskiej pisarki nie tylko nie pozwala umrzeć legendzie, ale umożliwia jej nową interpretację.

Bibliografia

Źródła

Ipatawa, Wolha. (2014). Czornaja kniahinia. W: Wolha Ipatawa. *Wybranyja twory* (s. 463–552). Minsk: Kniazbor. [Ипатава, Вольга. (2014). Чорная княгіня. В: Вольга Іпатава. *Выбраныя творы* (s. 463–552). Мінск: Кнігазбор].

Opracowania

- Janion, Maria, Żmigordzka, Maria. (1978). *Romantyzm i historia*. Warszawa: PIW.
- Kempa, Tomasz. (2003). *Dzieje rodu Ostrogskich*. Toruń: Adam Marszałek.
- Maldzis, Adam. (2010). *Жыццё і ўзнясенне Уладзіміра Караткевіча. Партрэт пісьмennisя і чалавека: лitaraturaznauczaje ese*. Minsk: Litaratura i Mastactwa. [Мальдзіс, Адам. (2010). *Жыццё і ўзнясенне Уладзіміра Караткевіча. Партрэт пісьмennisя і чалавека: лitaraturaznauczaje ээ*. Мінск: Літаратура і Мастацтва].
- Nicieja, Stanisław. (2011). *Moje Kresy: Halszka z Ostroga. Wołanie z Wołynia*, 3, s. 16–20.
- Rakicki, Wiaczesław. (2000). *Bielaruskaja žančyna u Siaredniawieczczy*. Pobrano z: <https://www.svaboda.org/a/24866490.html> (dostęp: 15.06.2017). [Ракіцкі, Вячаслаў. (2000). *Беларуская жанчына ў Сярэднявеччы*. Рэжым доступу: <https://www.svaboda.org/a/24866490.html> (дostęp: 15.06.2017)].
- Ricoeur, Paul. (2007). *Pamięć, historia, zapomnienie*. Kraków: Universitas.
- Rosiek, Stanisław. (2002). *Legenda*. W: Józef Bachórz, Alina Kowalczykowa (red.). *Słownik literatury polskiej XIX w.* (s. 468–473). Warszawa: Ossolineum.
- Rusiecki, Arkadź. (2000). *Uładzimir Karatkievič. Praz historyju u suczasnaść*. Minsk: Mastackaja litaratura. [Русецкі, Аркадзь. (2000). *Уладзімір Караткевіч. Праз гісторыю ў сучаснасць*. Мінск: Мастацкая літаратура].

- Szynkarenka, Wolha. (2002). *Niastomnych poszukau daroha. Preamble paetyki sučasnaj bielaruskaj historycznaj prozy*. Minsk: Bielaruskaja nawuka. [Шынкарэнка, Вольга. (2002). *Нястомных пошукаў дарога. Праблема паэтыкі сучаснай беларускай гістарычнай прозы*. Мінск: Беларуская навучка].
- Uszkiewicz, Paweł. (2012). Naratyunyja strahii bielaruskaj „żanoczaj” historycznaj prozy (na przykła dzie tworczasci Wolhi Ipatawaj). *Studia Wschodniosłowiańskie*, 12, s. 155–162. [Ушкевіч, Павел. (2012). Наратыўныя стратэгіі беларускай „жаночай” гістарычнай прозы (на прыкладзе творчасці Вольгі Іпатавай). *Studia Wschodniosłowiańskie*, 12, s. 155–162].
- White, Hayden. (2000). *Poetyka pisarstwa historycznego*. Kraków: Universitas.
- Wrzosek, Wojciech. (2009). *O myśleniu historycznym*. Bydgoszcz: Oficyna Wydawnicza Epigram.
- Zagórska, Sylwia. (2006). *Halszka z Ostroga. Między faktami a mitami*. Warszawa: DiG.

Data nadesłania artykułu: 10.05.2018